

Секція: Економічні науки

Тищенко Станіслав Вадимович

студент факультету прикладної математики

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

м. Київ, Україна

ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Економічна система — це сукупність взаємопов'язаних і певним чином упорядкованих елементів економіки.

Основним соціально-економічним критерієм типологізації економічних систем у радянській марксистській економічній літературі 70—90-х років був спосіб поєднання виробників із засобами виробництва, або панівна форма власності на засоби виробництва.

Економічну систему у той час трактували як:

- 1) систему економічних відносин;
- 2) сукупність продуктивних сил і виробничих відносин, тобто спосіб виробництва;
- 3) спосіб виробництва і внутрішньо притаманний йому механізм господарювання на певному етапі розвитку;
- 4) сукупність усіх видів господарської діяльності суспільства, яка здійснюється у формах певних виробничих відносин і соціальних інститутів;
- 5) конкретно-історичну форму існування і вияву виробничих відносин разом з притаманними їй формами організації виробництва й управління у певній країні і на даному етапі суспільного розвитку; 6) поняття, тотожне "економіці" в цілому.

Як бачимо, незважаючи на багатоманітність трактувань, усі вони виходять з визнання головним системо-утворюючим фактором і основою "економічної системи" відносин власності на засоби виробництва. Еволюція ж економічних систем відбувається відповідно до розв'язання основної економічної суперечності: між новими продуктивними силами і організаційно-економічними відносинами, з одного боку, та існуючою формою власності — з другого. З утвердженням нової форми власності змінюється весь економічний базис суспільства і надбудова, яка йому відповідає. В результаті виділяють: первісний лад (примітивний колективізм); феодалізм; капіталізм; комунізм (соціалізм). Це є формаційний підхід до економічних систем.

Сучасні немарксистські концепції не відмовляються від побудови "економічних систем" залежно від інститутів власності. Однак дослідження обов'язково доповнюються проблемою задоволення зростаючих потреб людей в умовах відносно обмежених природних та інших ресурсів, тобто проблемою ефективного суспільного виробництва. Вона конкретизується у низці фундаментальних економічних питань: що виробляти? як виробляти? для кого виробляти? чи здатне виробництво адаптуватися до змін у споживчому попиті, постачанні ресурсів, технології тощо?

Інакше кажучи, критерієм класифікації економічних систем виступає механізм координації (регулювання, управління) економічної діяльності суспільства. Це функціональний підхід до економічних систем.

Наприклад, у структурно-управлінських визначеннях економічну систему розглядають як соціально створений механізм для прийняття економічних рішень (що, як, для кого) у трьох ключових сферах: виробництві, споживанні й розподілі. Отже, під економічною системою розуміють саме механізм управління, а еволюція економічних систем означає його зміни та вдосконалення.

Автори мотиваційних (цільових) визначень економічної системи виходять з того, що сучасне суспільство в економічній сфері реалізує багато цілей, зокрема, досягнення повної зайнятості, певних темпів економічного зростання, справедливого розподілу доходів. Отже, економічна система є механізмом координації економічної діяльності заради досягнення головної, кінцевої мети суспільства.

В інституційно-соціологічних визначеннях економічну систему характеризують як комплекс економічних відносин між господарськими одиницями (домашніми господарствами, фірмами, профспілками) та економічними агентами (працівниками, споживачами, підприємцями), що розвиваються завдяки певній сукупності економічних, соціальних, політичних, культурних та інших інститутів. Останні й вирішують, що, як і для кого виробляти. Еволюція економічних систем при цьому відбувається під впливом змін у політико-правових інституціях, соціально-культурних потребах населення, в техніко-економічній базі суспільства.

Самостійним критерієм типологізації економічних систем у сучасній економічній теорії вважають також ступінь індустріально-економічного розвитку, який визначає відповідний етап розвитку суспільства: доіндустріальне суспільство — індустріальне суспільство — постіндустріальне суспільство.

Більш змістовно специфіку кожного етапу визначають особливості продуктивних сил, насамперед засобів виробництва (ручні знаряддя праці — машини — інформатика), та провідного сектора економіки (землеробство — індустрія — наука), а також тип обумовленості суспільної поведінки і тип суспільної людини. Згідно з цим критерієм етапи розвитку суспільства мають такий вигляд:

- 1) доекономічне (традиційне) суспільство патріархальних людей з патріархальними традиціями та позаекономічним примусом до праці;

- 2) економічне суспільство економічних людей з матеріальними (грошовими) стимулами до праці;
- 3) постеконічне суспільство, яке задовольняє потреби творчого розвитку творчої людини.

Залежно від рівня продуктивних сил, динаміки процесів нагромадження та рівня споживання, побудовано теорію стадій економічного зростання У. Ростоу. Згідно з нею розвиток суспільства від традиційної до індустріальної економіки відбувається у такій послідовності: традиційне суспільство; перехідне суспільство, в якому закладаються основи перетворень; суспільство, яке зазнає процесу зрушень; суспільство, що визріває; суспільство, яке досягло високого рівня масового споживання.

З початку 60-х років ХХ ст. концепція постіндустріального суспільства дістала багато конкретних назв. Серед них такі: "суспільство третьої хвилі" О. Тоффлера, "інформаційне суспільство" І. Массуди, "суспільство інформатики і високої технології" Дж. Несбіта, "суспільство послуг" Ж. Фурастьє, "суспільство нового гуманізму" А. Печчеї, "суспільство пост матеріальних цінностей" Р. Інглехарта та ін.

Існують також класифікації економічних систем залежно від розвитку цивілізації. Така економічна система включає дію не тільки економічних (внутрішніх), а й таких неекономічних (зовнішніх стосовно економіки) елементів, як соціокультурні (національні, релігійні, етичні і т. ін.), соціально-політичні (цінності демократії, правової держави тощо), постеконічні (соціально-творчі, комунікативні), природно-кліматичні, географічні та інші фактори. Особливістю цивілізаційного підходу до економічних систем є багатомірність аналізу та численність критеріїв, які не мають вузько-економічних вимірів.

Різними є й визначення економічних систем, наприклад:

- доіндустріальна (традиційна) цивілізація, індустріальна (економічна) цивілізація, постіндустріальна (постеконічна) цивілізація;

- традиційна (патріархальна, авторитарна) цивілізація і ліберальна (ринкова, демократична) цивілізація;
- шлях до "єдиної світової цивілізації" та інші.

Еволюція економічних систем як форм господарювання

Більшість економістів характеризують економічні системи як форми господарювання за формою власності на засоби виробництва і за способом координації та управління економічною діяльністю.

Первіснообщинній системі, господарствам рабовласників і феодалів була притаманна натуральна економіка, тобто такий тип організації виробництва і координації економічних зв'язків, коли люди виробляли продукт лише для задоволення своїх власних потреб. Кожне господарство було замкнутою системою організаційно-економічних відносин, відокремленою від інших, існувало за рахунок власних виробничих ресурсів з метою самозабезпечення всім необхідним для життя. На основні запитання (що, як і для кого) відповідали власники господарств, орієнтуючись на внутрішньогосподарські потреби, традиції та звичаї.

Окремі вияви натуралізації економіки існують і в наш час у вигляді автаркії — господарської політики фірм, регіонів і навіть держав, спрямованої на створення замкнутого господарства, розрив традиційних господарських зв'язків зі своїми партнерами. За деякими оцінками, в середині ХХ ст. в натуральному і напівнатуральному виробництві у країнах, що розвиваються, працювало близько 50—60% населення. Однак у сучасному суспільстві переважають зовсім інші економічні системи. Розглянемо їх.

Командна економіка (командно-адміністративна, соціалістична, планова). Ця модель економічної системи була втілена в колишньому СРСР і країнах соціалістичної співдружності та зберігалася до початку ринкового реформування їх економіки.

Командне господарство характеризується:

- 1) одержавленою суспільною власністю практично на всі матеріальні ресурси;
- 2) централізованим регулюванням економіки на основі державних директив і планів;
- 3) централізованим розподілом матеріальних ресурсів між підприємствами;
- 4) одержавленням робочої сили: централізованим вирішенням питань підготовки і використання працівників окремих професій на підприємствах, у регіонах; застосуванням примусових методів активізації працівників, а в недалекому минулому СРСР — наявністю навіть таких архаїчних типів експлуатації людини людиною, як античний ("табірна економіка", де в окремі періоди радянського режиму експлуатувалася праця 11—14 млн чоловік, або 25% зайнятих у галузях матеріального виробництва) і кріпосницький ("казармена економіка" для 35 млн селян та близько 3 млн спецпоселенців), як наслідок — відсутністю матеріальної заінтересованості більшості працівників у результатах своєї праці;
- 5) централізованим регулюванням виробленого національного продукту, встановленням обов'язкових співвідношень і основних народногосподарських пропорцій;
- 6) існуванням величезного бюрократичного апарату управління.

Отже, суспільне виробництво регулюється з єдиного економічного центру, який ототожнюється з державою та її управлінським апаратом. Останній бере на себе всі повноваження верховного власника засобів виробництва.

Звичайно, командна економіка має і певні позитивні риси. До них належать: можливість комплексного використання ресурсів у виробництві; повна зайнятість працездатного населення; спрямованість виробництва на забезпечення населення товарами першої необхідності; можливість значної

економії виробничих витрат (зниження собівартості продукції) в умовах концентрації виробництва на великих підприємствах і контроль з боку державних органів; безплатність багатьох послуг у сферах охорони здоров'я, освіти, культури, спорту тощо.

Однак все це не вирішує основної економічної суперечності командної економіки — між формально-юридичною рівністю всіх працівників як співвласників засобів виробництва і дійсним економічним привласненням окремими представниками суспільства — державними органами та управлінським апаратом. Безпосередній виробник матеріальних благ за такої системи може бути тільки імітатором економічної активності. Неминучими стають здобуття доходів без будь-якого зв'язку з результатами праці, "тіньова економіка", нерегламентоване підприємництво. Деякі трудові колективи застосовують економічні страйки.

Поступово стає очевидним, що подальше функціонування виробництва й існування суспільства в цілому неможливі без реформування економічної системи у напрямі її демократизації, насамперед шляхом індивідуалізації і персоніфікації відносин власності.

"Чисто" ринкова економіка ("чистий" капіталізм). Її основними принципами є:

- 1) приватна власність на матеріальні ресурси і вироблену продукцію;
- 2) свобода вибору і підприємництва, а саме: споживача — у визначенні того, які товари і послуги має виробляти економіка; фірм-виробників — у виборі сфери діяльності, придбанні матеріальних ресурсів, наймі робочої сили, організації виробництва і збуту товарів, розподілі доходів тощо; власників ресурсів — у розпорядженні ними;
- 3) особистий економічний інтерес, відповідно до якого діє кожний економічний суб'єкт і який є основною рушійною силою всієї економіки;

4) конкуренція як суперництво між учасниками ринкового господарства стосовно кращих умов виробництва, купівлі та продажу товарів;

5) господарські ризики:

а) загальноекономічного характеру, які можливі внаслідок поточної господарської ситуації у країні та окремих галузях;

б) політико-правового характеру, зумовлені діями уряду, міжнаціональними конфліктами, страйками тощо;

в) виробничого характеру на рівні підприємств;

г) комерційного характеру як результат зміни господарської кон'юнктури, цін, валютних курсів, інфляції тощо;

б) ціноутворення як основний координаційний механізм економіки, через який реалізуються рішення покупців і продавців.

Отже, ринкова економіка не потребує спеціального керівного органу, який би визначав, що виробляти і де брати ресурси, а це означає мінімум державного втручання.

Суто ринковою економікою раніше традиційно вважали економічну систему США. Проте аналіз сучасних відносин власності й управління свідчить, що вона є скоріше теоретичною моделлю, ніж реальністю. В чистому вигляді ринкової економіки не існувало і не існує в жодній країні світу.

Змішані економічні системи. Більшість розвинутих країн мають змішані економічні системи. Їх суть полягає в тому, що на мікроекономічному рівні відносини регулюються економічними законами ринку, а на макроекономічному — законами держави. Економічними функціями держави при цьому є:

1) підтримка конкуренції і вільного підприємництва шляхом створення необхідної правової бази та захисту ринку від можливих проявів монополізму;

- 2) розподіл доходів на основі принципів ринкової економіки—за власністю на ресурси (матеріальні і трудові) при одночасному державному регулюванні нерівності розподілу економічними методами (через трансфертні виплати, систему оподаткування, регулювання цін, контроль за доходами і т. ін.);
- 3) забезпечення повної зайнятості;
- 4) боротьба з інфляцією, стабілізація грошового обігу;
- 5) реалізація програм економічного зростання;
- 6) виробництво товарів першої необхідності, контроль за виробництвом з урахуванням зовнішніх чинників та ін.

Проте змішані економічні системи окремих країн мають свою, інколи навіть досить істотну специфіку.

Економіка узгоджень. Останнім часом багато хто із зарубіжних учених звертають увагу на соціально-економічний розвиток у напрямі від ринкової економіки до змішаної, а далі — до економіки узгоджень.

Концепцію "економіки узгоджень" було розроблено у країнах і для країн Скандинавії на основі спеціальних досліджень: з питань політики заробітної плати — в Данії; споживчого попиту — в Норвегії. Висновок науковців полягав у тому, що головним регулятором економічних зв'язків і прийняття рішень з фундаментальних економічних питань у наш час стали переговори (узгодження), які доповнюють ринкове регулювання економіки.

Найбільш очевидними вони є на ринку праці, де шляхом узгоджень між працівниками (профспілками) і роботодавцями регулюються рівень заробітної плати, тривалість робочого тижня, відпусток та інші питання. Таким самим чином між приватними фірмами і державою погоджуються інвестиційні проекти.

У переговорах беруть участь:

- а) політичні формування — громадські комісії і комітети, які створюють для формулювання проблем і рекомендацій щодо здійснення необхідних заходів;
- б) наукові організації — інститути, які вивчають зміст об'єкта переговорів;
- в) організації з проведення переговорів — постійні чи сформовані у разі потреби;
- г) арбітраж — приватні або напівгромадські інститути, які займаються розв'язанням спорів і накладанням санкцій у разі порушення узгоджень.

Моделі змішаної економіки та економіки узгоджень часто називають "соціальним ринковим господарством". Його мета — досягнення високого рівня добробуту для переважної більшості членів суспільства в умовах економічних свобод і на основі конкурентного ладу.

Термін "соціальне ринкове господарство" запропонував А. Мюллер-Армак для характеристики форми переходу від воєнної, надцентралізованої економіки Німеччини до мирної. Однак з часом це поняття перетворилося на концепцію нового економічного ладу для ФРН, яку і було реалізовано у 50-х роках.

Основними елементами сучасної структури соціального ринкового господарства вважають:

- 1) конкурентний лад, заснований на приватній власності на засоби виробництва;
- 2) ринок як координуючий механізм і регулятор господарської діяльності;
- 3) домогосподарства та фірми (промислові, сільськогосподарські, торговельні, банківські та ін.) як основні господарюючі суб'єкти;
- 4) принципово нову роль держави, яка забезпечує і контролює загальні умови нормального функціонування ринкового господарства, сприяючи зменшенню соціально-економічної нерівності різних

суспільних груп за допомогою грошово-фінансової стабілізації, певної політики у сферах оподаткування, ринку праці, освіти, соціального страхування і та ін.

Еволюція економічних систем як форм господарювання тісно пов'язана з проблемою стабільності економічної системи.

Зовнішня стабільність, на думку відомого німецького економіста В. Ойкена, полягає в центрально-керованому господарстві. Навіть за умов повної відсутності економічної рівноваги система не відчуває внутрішньої потреби у змінах: рівновагу замінює механізм примусу. Тривалому збереженню такої тенденції сприяє і бюрократія.

Внутрішня стабільність існує:

- 1) в індивідуальному господарстві і підтримується діями власника;
- 2) за досконалої конкуренції, що сприяє рівновазі економічного процесу автоматично за допомогою цінового механізму.

Всі інші системи (між центрально-керованим господарством і ринковим, конкурентним) є нестабільними і мають тенденцію до трансформації.

Література

1. Конституція України. — К., 1996.
2. Закон України від 7 лютого 1991 р. "Про власність" - Закони України. - К.: АТ "Книга", 1996. - Т. 1.
3. Закон України від 26 лютого 1991 р. "Про підприємництво" - Закони України. - К.: АТ "Книга", 1996. - Т. 1.
4. Закон України від 1 березня 1991 р. "Про зайнятість населення" - Закони України. - К.: АТ "Книга", 1996. - Т. 1.
5. Закон України від 27 березня 1991 р. "Про підприємства в Україні" - Закони України. - К.: АТ "Книга", 1996. - Т. 1.